

**Religionen und Kulturen der Antike
Band 6**

Studienausgabe

FRANZ JOSEPH DÖLGER

ICHTHYS

5. BAND V/2

**DIE FISCH-DENKMÄLER
IN DER FRÜHCHRISTLICHEN PLASTIK
MALEREI UND KLEINKUNST**

TEXTBAND

Peter W. Metzler Verlag

TUNTOMIMOSA

Raimo Issakainen

Tuntomimosa

© 2024 Raimo Issakainen

Kustantaja: BoD – Books on Demand, Helsinki, Suomi

Valmistaja: BoD – Books on Demand, Norderstedt, Saksa

ISBN: 978-952-80-7266-9

MUISTO

Olin kolmannella luokalla. Edessäni muutaman metrin päässä makasi maassa poika. Hänen takanaan seisoj puolikaareissa porukkaa. He olivat nimitelleet poikaa, tuuppineet ja lopulta kaataneet hänet vatsalleen. Vieressä odotti kuralammikko. Kun siihen upottaisi kenkensä ja painaisi pohjallisella pojan selkää, valkoiseen paitaan jäisi kengän kuvio. Ikään kuin painaisi kuuman raudan lehmän kylkeen, kuten lännenelokuissa. Pojasta tulisi heidän omistamaansa karjaa. Ja se olisi minun tehtäväni, jos aioin mukaan porukkaan. Katsoin poikaa, joka piti käsiään kasvojensa suojana. Hän tärisi. Hän valmistautui ottamaan vastaan nöyryytyksen. Otin neljä napakkaa juoksuaskelta ja potkaisin häntä täysillä kylkeen. Poika parahti ja alkoi itkeä kivusta nytkähdellen. Kuitenkaan kukaan porukasta ei katsonut häneen päin. Kauhistuneet katseet olivat kohdistuneet minuun. Mitä olin mennyt tekemään? Mitä seurauksia siitä tulisi, jos vanhemmat saisivat tietää? Ja ennen kaikkea he säikähtivät sitä, mitä voisin tehdä heille, jos saatoin potkaista maassa avuttomana makaavaa poikaa.

Minua ei otettu mukaan porukkaan, olin aivan liian outo. Toisaalta porukka jätti minut rauhaan. Tuskin he tuon tapauksen jälkeen uskalsivat puhua minusta pahaa edes selkäni takana. Sain viettää lapsuuteni haluamallani tavalla. Entä sitten se poika? Vaikka en voi olla täysin varma, minulle on jäänyt mielikuva, että porukka ei kiusannut häntä enää sen jälkeen. Olin ylittänyt rajan, joka oli saanut heidät kauhistumaan. Täydellä voimalla lähetetty potku ei ollut enää kiusaamista. Se oli puhdasta väkivaltaa. He näkivät kerralla, mihin se lopulta johtaa, jos ihmistä pikkuhiljaa kidutetaan. Koska kiusaaminen etenee vähitellen yhä raaemmaksi, kiusaajat ehtivät turtua siihen mitä ovat aiemmin tehneet, eikä se oikeastaan tunnu kovin pahalta, jos rankkuusastetta nostetaan taas hiukan. Onhan kiusattava kestänyt aiemminkin kaiken, miksi ei siis myös tätä. Vaikka he eivät lapsenaivoillaan tietenkään miettineet mitään tällaista, heidän olisi syytä kiittää minua edes näin jälkikäteen, koska annoin heille tärkeän opetuksen, luultavasti hyödyllisemmän kuin yksikään heidän opettajistaan. Katsokaa maassa makaavaa poikaa, siinä hän parkuu ja vääntelehtii tuskissaan. Tämä on lopputulos, jonka olemme yhdessä aiheuttaneet. Eivät he kyenneet katsomaan totuutta silmästä silmään. Mutta me katsoimme toisiamme tuijotukseen asti. Uhmasin yksinäni heitä kaikkia pelkällä katseen voimalla, minä jolla ei pitänyt olla minkäänlaisia vahvuuksia. Eivät he voineet tietää voimistani, koska eivät he olleet koskaan kuunnelleet, mitä minulla oli sanottavana. Nyt näytin sen heille. Eivät he tietenkään lopettaneet toisten kiusaamista, mutta säikähtivät sentään kunnolla edes kerran. Ja minä puolestani sain ensimmäistä kertaa kokea yleisön edessä esiintymisen hurman.

1.

Hypin kantapäälläni märällä katukivetyksellä niin että keltaisten tossujen kärjet sojottivat kohti polvia. Säilytin tasapainon heiluttamalla käsiä sivulle ja eteenpäin ikään kuin olisin tehnyt uintiliikkeitä. Olin kiinnittänyt tossujen kärkiin helistimet, jotka rytmittivät tanssia. Samalla ne toimivat houkuttimina niille, jotka olivat nähneet ainoastaan kehässä seisovien selät. Ja siinä tapauksessa, ettei helistin kaikunut tarpeeksi kauas jalankulkijoiden korviin, varmistin kuuluvuuden raikuvalla laulullani, joka koostui sanoista ”bula bola”.

Hypähdin pienen tytön eteen. Hän kiljaisi ja kierähti äitinsä selän taakse. Isoveli, tuskin koululainen hänkään, oli rohkeampi ja nappasi kiinni leveistä roikkuvista hihoista, jotka ylsivät peittämään sormenpääni. Esitin, että pojalla oli valtaiset voimat, ja lennähdin yleisön joukkoon. Olin pannut tanssin lomassa merkille, missä kohtaa seisoivat vahvarakenteisia miehiä, joten ei ollut pelkoa siitä että olisin sujahtanut ringin lävitse. Silitin kiitokseksi yhden sankarini poskea ja riensin taas ringin keskipisteeseen. Tanssin entistä hurjemmin, niin että hiki virtasi ohutkankaisen puvun alla, huolimatta siitä että lämpötila oli laskenut alle viiden asteen. Yritin kiskoa ihmisiä mukaan tanssin pyörteisiin, mutta kukaan ei uskaltanut muiden eteen. Niinpä muutin nykimisen tapatukseksi, ja siihen katsojajoukko yhtyi. Siitä innostuneena esitin kaikkein hurjimmat hyppyjä, joita olin harjoitellut tyynyin pehmustetulla lattialla. Oli vapauttavaa huomata kuinka uskalsin ponnahtella ilmaan aristelematta, vaikka pienikin horjahdus tai väärin ajoitettu voltti

olisi voinut johtaa luiden murtumisiin. Saatoin lukea ihmisten kasvoilta, että olin mitä mainioimmassa vedossa.

Olin valinnut esiintymispaikaksi kävelykadun, jonka varrella sijaitsi puolenkymmentä lounasravintolaa. Aloitin esityksen siinä vaiheessa, kun pääosa ruokailijoista alkoi palailla kadulle. Heillä oli sopivasti aikaa jäädä katselemaan esitystä ennen kuin työt taas kutsuisivat. Seistessä täysi vatsa sai mahdollisuuden levähtää, ei syntyisi turvotusta eikä ilmavaivoja. Paitsi että kevyt piereskely oli esiintyjälle parasta palautetta! Pistin siis vatsat myllertämään naurusta, väentelin lihaksia ja venytin suolia kuin ne olisivat joutuneet vuoristoradan riepotehtaviksi. Pikkuhiljaa hidastin tahtia, annoin askelten venyä äärirajoilleen ikään kuin olisin hetken aikaa leijunut ilmassa. Kerta toisensa jälkeen hypähdykset olivat yhä matalampia, ja lopulta kengänpohjat ainoastaan viilsivät maata. Pysähdyin kokonaan. Pistin käden korvalliselle ja käänsin päätä vinoon. Yritin kuulla kärpäsen surinan kilometrin päästä. Yleisön joukosta kantautui pari hörähdystä ja lapsen kirkas kiljahdus. En reagoinut niihin mitenkään, sillä olin jähmettynyt hiiskumattomaksi patsaaksi. Yksi toisensa jälkeen jokainen katsoja hiljentyi. Nähtävästi oletettiin, että jos siinä vaiheessa sanoisi jotain, jokainen kuulisi sen. Luultavasti niin olisi käynytkin, hyvä ettei hengitys vinkunut ilmassa. Etäämpää kantautui liikenteen hurinaa. Jos oli oikein tarkkana, saattoi kuulla tuulen kulun kerrostalojen välissä, puoliksi irronneen kumitiivisteiden napsahdukset kolmannen kerroksen ikkunaa vasten. Erotin pienimmätkin äänet, mutta katsojille hetki merkitsi täydellistä hiljaisuutta, koska heidän huomionsa oli keskittynyt yksistään minuun. Ja minä olin hiiskumaton patsas.

Kunnes katkaisin hiljaisuuden karjaisemalla bulakielisen kirosanan. Yleisö päästi rehevän naurun.

Monet olettivat nähneensä esityksen kohokohdan, joten he olivat lähtöaikeissa. Kännykät otettiin esiin, vilkuiltiin kelloja. Kehään alkoi muodostua rakoja. En ollut vielä päässyt tavoitteeseeni, joten aloin öristä mielipuolisesti. Pyöritin päätäni niin että sarvellinen päähineeni kirjoitti ilmaan loruja kuin sulkakynä. Tuskin keskiajan narreilla oli tapana tehdä niin, mutta ei sellaisille yksityiskohdille kannattanut antaa liikaa painoarvoa, sillä todenmukaisuus lähinnä pilasi hauskuuttamisen. Narrien tehtävä oli venyttää totuuden ja hyväksyttävyyden rajoja. Niinpä aloin elämöidä niin että mekkala kuuluisi aukinaisista ikkunoista sisätiloihin asti. Riehuin väsymykseen saakka, kunnes lopulta saavutin haluamani tuloksen. Nekin jotka olivat jo ehtineet kääntyä pois palasivat seuraamaan viimeistä ohjelmanumeroa. Asetuin käsikynkkää seisovan parin, naisen ja miehen eteen.

”Herralles”, sanoin, kumarsin ja ojensin kukan. Kun hän otti sen vastaan, painoin kukan kehää, jolloin siitä pääsi äreä pierun pörähdys.

”Mutta hyvä herra!”

Sitten kumarsin naiselle ja ojensin kukan. Siitä pääsi suhupieru.

”Mutta hyvä rouva!”

Eivät he mitään herroja ja rouvia olleet, mutta käytin noita sanoja, koska pilkanteon kuului kohdistua ylempiosaisiin. Yleisö palkitsi esityksen raikuvien taputuksien, eivätkä

avustajatkaan olleet pahoillaan vaan päinvastoin kumarsivat taputtajille. Otin hatun kouraan ja kiersin kehän ympäri. Saatuaani eräältä mieheltä kolikon poimin sen hatusta ja samaan aikaan pudotin valmiiksi taivutetun kolikon hihasta kämmenelleni. Pistin miehen kolikon hampaitteni väliin ja muka taivutin sitä. Osoitin keskeltä vääntynyttä kolikkoa yleisölle ja toruin sormella kolikon antajaa. Sain heräteltyä vielä jälkinaurut.

Katselin, kuinka herraksi ja rouvaksi nimeämäni pari eteni katua pitkin. Kauempana risteyksessä kolisteli raitiovaunu kääntyessään kulmauksen taakse. Kitaransoittaja aloitteli omaa esitystään kieliä näppäilemällä. Hän oli varmaankin havainnut esitykseni ja päättänyt hyötyä siitä, kun katsojat kulkisivat hänen ohitse. Taivas oli harmaa, mutta sateen uhkaa ei ollut, kuten sää tiedotuksessa oli luvattukin. Seurasin katseellani herrasparia, kunnes he kääntyivät samaan suuntaan kuin raitiovaunu hetki sitten. Miehen nimi oli Ari Taskinen, mies jota vihasin jo ennen kuin olimme tavanneet kasvokkain.

Kun olin saanut kasattua esitysvälineeni, kävelin katusoittajan luo ja kysyin, osasiko hän Pelleä. Nuoresta iästään huolimatta hän alkoi välittömästi laulaa: "Tää on surullinen tarina mun ystävästä nimeltään Gabriel." Ojensin hänelle kymmenesosan saamistani kolikoista.

Kävelin kohti metroasemaa sinimustassa narrin asussa. Käyrillä tossuilla oli oikeastaan varsin mukava astella. Vaikka pohjallinen oli ohut ja tarkoitettu sisäkäyttöön, ei se haitannut, koska katu oli lakaistu pienistä kivistä. Sekin oli miellyttävää, miten päät kääntyivät ja asulleni hymyiltiin. Itseäni taas hymyilytti lähinnä se, etteivät nämä ihmiset kykenisi mainitsemaan mitään kasvonpiirteistäni, jos heitä myöhemmin

pyydetäisiin niitä kuvailemaan. He kykenisivät tunnistamaan ainoastaan roolihahmoni. Se oli juuri tarkoitukseni. Erikoinen asuni saisi osakseen kaiken huomion ja jättäisi minut rauhaan. Saisin jatkaa harjoituksia ennen varsinaista näytöstä. Sitä en kehittelisi suurelle yleisölle nähtäväksi. Narri esiintyisi ainoastaan kuninkaalleen.

2.

Makasin sängyssäni esityksestä uupuneena. Olin ripustanut narrinpuvun komeroon muiden asujen joukkoon, käynyt suihkussa ja mennyt alasti torkkumaan peiton alle. Havahduin puheeseen. Ensin kuului naisen ääni, sitten miehen. Välillä he puhuivat yhtä aikaa. Riitelivätkö he? Eivät varsinaisesti, koska nainen naurahti.

”En minä niin sanonut. En ainakaan tarkoittanut. Jos sanoinkin, tarkoitin sitä hetkeä, enkä mitään lopullisesta.”

”Sanoit sanasta sanaan, ettet siedä tylsää elämää.”

”Nimenomaan, eikä tänään ole ollut tylsää.”

”Eikä tule olemaan jatkossakaan. Siitä lupaan pitää huolen.”

”Sinä? Narri sen puolen hoiti. Sinä seisoi vieressäni tumput suorana.”

Siis minä. He puhuivat minusta. Hetken kuuluisuuden jälkeen he alkoivat keskustella jostain, mikä ei enää liittynyt minuun. Samalla keskustelu menetti kiinnostavuutensa. Sanat poukkoilivat seinästä seinään päätyttä korviini. Sisällön sijasta keskityin naisen puhekorkeuteen, joka oli verrattain matala.

Olin lukenut jostain, että naispoliitikot pyrkivät tietoisesti mataloittamaan puhettaan, koska matalan äänen ajateltiin ilmentävän johtajuutta. Se saattoi myös heijastaa tasavertaisuutta miesten rinnalla. Sitä nainen ei kuitenkaan

tainnut tietää, että miehen edellinen naisystävä oli puhunut lähes lapsenomaisen korkealta ja että mies oli ihannoinut tätä ääntä.

Kun olin aloittanut kuuntelun, olin käyttänyt korvakuulokkeita, jotka korostivat bassotaajuuksia. Yritin tällä tavoin sulkea ulkomaailman pois häiritsemästä, ei naapurihuoneistojen kolahduksia, ovien sulkeutumisia tai askeleita rappukäytävässä. Samalla kaikkosivat omasta asunnostani kantautuvat äänet, vaikka niihin olin toki tottunut eivätkä ne sillä tavoin häirinneet kuin äkinäiset paukahdukset. Päästyäni eroon ulkoisista häiriötekijöistä eteen nousi ongelma, johon kuulokkeet eivät auttaneet. Myös omasta päästäni sinkoutui kaikenlaisia ääniä. Päivän tapahtumat, kaukaiset muistot aina lapsuudesta saakka, tulevien tapahtumien pohdinta ja kaikki muu sekamelska aiheutti kakofonisen äänimaiseman. Etenkin muistoihin liittyi aina ääniä. Vaikka en suoranaisesti kuullut naulojen hakkaamista tai sähköporan pörinää, pystyin aistimaan äänet muistelllessani, miten isä oli rakentanut omakotitaloamme. Ja kun muutin ajatukset kielellisiksi, puhe oli selvästi kuultavissa. Aivan kuin isä olisi huutanut juuri nyt vierelläni, ettei maaliastioihin saanut koskea.

Kotona käytin pyöreärenkaisia kuulokkeita, jotka eivät painaneet korvalehtiä, mutta kaupungilla kulkiessa pidin huomaamattomampia nappikuulokkeita. Niiden avulla eristin itseni ympäröivästä maailmasta. Etenkin kadulla kulkiessa tuntui kuin olisin ollut kuplan sisällä, missä kukaan ohikulkija ei voisi koskettaa minua. Kuulin pelkän musiikin ilman liikenteen melua, mikä sai aikaan vaikutelman kuin olisin katsonut elokuvaa valkokankaalta. Vaikka autoja huristi kadunkulmassa editseni, ei ollut pelkoa, että saattaisin joutua niiden kolhimaksi,

koska istuin elokuvateatterin pehmeällä istuimella. Elokuvissakin nautin ennen kaikkea taustamusiikista ja tehosteäänistä, jopa siinä määrin että saatoin pistää silmät kiinni ja seurasin elokuvaa pelkästään kuuloni perusteella, mikä ei luonnollisesti ollut turvallisin tapa liikkua kaupungilla. Siitä huolimatta suljin joskus liikennevaloissa silmäni ja odotin, milloin naksutus antaisi luvan astua suojatielle. Aina siinä vaiheessa sydämeni hakkasi niin, ettei tykytys pelkästään tuntunut rinnassa vaan sen pystyi myös kuulemaan.

Sinällään ei ollut väliä mitä musiikkia kuuntelin, en innostunut sen enempää uusista kappaleista kuin vanhoista suosikeistakaan, mutta muistin toki ajan, jolloin musiikki oli merkityksellisimpiä asioita elämässäni. Kuten jokaista lapsuudenystäväni, minua puraisi hieman ennen murrosikää popmusiikin pieni paholainen. Kun sai sen aiheuttaman tartunnan ja myrkyt suoniinsa, ei ollut hetkeä etteikö jokin laulunpätkä olisi soinnut päässä. Kotikaupungissani oli yksi ainoa musiikkiliike, ja sen näyteikkuna veti meitä puoleensa kuten kaikki makea ampieisia. Jonkinlaisena ampieisparvena kauppias meitä pitikin hätistellessään pois ikkunan edestä. Mutta palasimme heti koulun päätyttyä, riensimme sisälle liikkeeseen ja kuuntelimme kuulokkeilla levyjä, kunnes kauppias kyllästyi siihen miten hoilasimme kertosaiteitten mukana ja huiatoi taas meitä surisemaan muualle. Silloin tällöin joku meistä sai säästettyä sen verran taskurahaa että pystyi ostamaan uuden levyn, mikä kirvoitti kauppiaan tokaisemaan, että näköjään ihmeitäkin tapahtuu, ja suhtautumaan meihin joksikin aikaa hieman suopeammin. Ostoksen jälkeisinä iltoina kuuntelimme taukoamatta tuota yhtä ainoaa levyä, kunnes taivas oli pilkkopimeä ja edessä kotimatka, ja vaikka koko illan

oli tuntunut siltä että olimme jonkin uuden äärellä, kotona oli pakko todeta ettei maailma ollut muuttunut miksikään vaan yhä edelleen äiti motkotti kotiintuloajoista.

Erotuin kaveripiiristäni siinä, etten ihastunut pelkästään lauluihin vaan haikailin myös liikkeessä myytäviä soittimia. Koskettelin väristyksiä tuntien kitaran kieliä, saksofonin kaulaa ja rummun kalvoa. Kaikkein eniten minua kuitenkin houkuttelivat suuret pystykaiuttimet, joista kauppias varoitti, että särkisimme korvamme ja menettäisimme lopullisesti kuulomme, jos menisimme liian lähelle. Mutta kun hän kääntyi varotuksensa jälkeen selin, painoin heti pääni kaiuttimen kangasta vasten. Basson jyskytys tuntui kaikkialla ruumiissani. Se oli ulkopuolinen sydän, joka sykki rinnassani samaan tahtiin oman sydämeni kanssa. Revetkään tärykalvot, musiikki oli sen arvoista!

Ei pidä hylätä sitä minkä lapsena oivaltaa. Vaikka musiikki menettäisi aikuisiällä hohtonsa ja ainoastaan haikeuden hetkillä se onnistuisi väläyttämään aiempaa loistoaan, täytyy silti jaksaa uskoa, että vielä joskus innostus palaisi. Ja olihan sentään toinen nuoruudenihastuksista jäänyt voimaan. Kun näin näyteikkunasta suuret kaiuttimet, jän tuijottamaan niitä aivan samalla tavoin kuin silloin ennen. Melkein odotin, että myyjä tulisi huiskimaan ovelle, että menehan siitä häiritsemästä oikeita asiakkaita. Aikuisena minua kuitenkin kohdeltiin kuin ylhäisyyttä. Esittelyn päätteeksi saatoin vain todeta, että äänentoisto oli kehittynyt melkoisesti. Vaikka laadukkaimmat stereomankat olivat saaneet aikaan taivaalliselta kuulostavan soinnin, ei sitä voinut edes verrata siihen miten musiikki vyöryi nyt ylleni. Huolimatta yhteen sovitetusta pauhusta jokainen soitin erottui muista. Samaan

eivät ihmisäänet kyenneet. Jos kymmenen ihmistä puhui yhteen ääneen, tuloksena oli puuroutunutta mössöä. Sen sijaan musiikkiliikkeessä tuntui aivan siltä kuin olisin itse soittanut viulua. Osa korkeista sävelistä meni suoraan lävitseni, matalimmat puolestaan jäivät takomaan sisälleni. Eivät revenneet pelkästään tärykalvot vaan samalla myös sisäelimet.

Siinä missä kaiuttimet onnistuivat mullistamaan musiikin kuuntelun, samaan ne ylsivät myös puheen tasolla. Jos korvakuulokkeet olivat luoneet mielikuvan siitä, että saatoinkin kävellä näkymättömänä ihmisten keskellä, kaiuttimet antoivat vaikutelman kuin istuisin suuressa juhlapöydässä, missä jokainen kuunteli tarkkaavaisesti mitä muilla oli sanottavana. Ikään kuin joka ikinen puhuja olisi istunut vastapäätä ja tuijottanut suoraan silmiin. Täytyi pysytellä tarkkana, sillä jos ajatteli omiaan, toinen huomaisi sen oitis.

Jos olin korvakuulokkeiden myötä löytänyt portin yksityisyyteen, kaiuttimet näyttivät tien avaraan maailmaan. Aluksi kaukaa kantautuneet äänet hätkähdyttivät, sillä kuulosti aivan siltä kuin joku olisi tunkeutunut huoneistooni. Vedin peiton leukaan asti ja huusin sydämeni pohjasta: Kuka siellä! Puhuja jatkoi tasaisella äänellä, ettei hän muista, minne oli jättänyt lukulasinsa. Meni jonkin aikaa ennen kuin ymmärsin ettei hän ollut vastannut minulle. Ei hän voinut kuulla minua. Mutta hänellä oli siis lukulasit, se oli uusi tieto, jonka kirjasin ylös. Tällä tavoin heikkoudet alkoivat pikkuhiljaa paljastua. Ja sitä mukaa itse vahvistuin eivätkä yllättävätkään puheenavaukset enää säpsäyttäneet.

Ensimmäiset kaiuttimet sijoitin makuuhuoneen kahteen nurkkaan. Stereoäänet kuulostivat musiikilta, vaikka sävelten

Franz Joseph Dölger, Religions-, Kultur- und Kirchenhistoriker (Spätantike), geb. 18.10.1879 Sulzbach a.M., gest. 17.10.1940 Schweinfurt; 1902 Priesterweihe. 1911 Prof. in Münster. 1926 in Breslau, 1929 in Bonn. Zunächst dogmengeschichtlich interessiert, wandte er sich nach Schwierigkeiten mit der kirchlichen Obrigkeit und nach einem Aufenthalt in Rom dem Studium der frühchristlichen Institutionen, Liturgie und Lebensgewohnheiten zu.

Mit seinem umfangreichen Werk begründete er die Forschungsrichtung „Antike und Christentum“.

Das Dölger-Institut wurde 1955 von Theodor Klauser gegründet, um die von F. J. Dölger initiierte Forschungsrichtung „Antike und Christentum“ fortzusetzen und die Herausgabe des „Reallexikon für Antike und Christentum“ (RAC), des „Jahrbuch für Antike und Christentum“ (JAC) sowie der Monographienreihe „Theophaneia“ institutionell zu sichern. Zunächst von einem Förderverein getragen, wurden die Forschungsvorhaben des Instituts als Langzeitprojekte 1976 von der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften in Düsseldorf übernommen und dieses der Universität Bonn angegliedert.

Prof. Dr. Ernst Dassmann

Franz Joseph Dölger-Institut zur Erforschung der Spätantike
Universität Bonn

Inhaltliche Zusammenfassung aus dem
LEXIKON FÜR THEOLOGIE UND KIRCHE
DRITTER BAND
1995
HERDER VERLAG
FREIBURG BASEL ROM WIEN

Das Werk ICHTHYS als Studienausgabe wendet sich an alle theologisch, historisch, archäologisch und religionswissenschaftlich Interessierten. Die Reihe „Religionen und Kulturen der Antike“ ermöglicht endlich nach langer Zeit wieder einen Zugang zu einem Standardwerk.

